

Bir Uzlaşı Alanı Olarak Ahlâk ve Tıp: Ebû Zeyd el-Belhî'nin Önerisi

Ömer Faruk ERDOĞAN

Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Kütahya/Türkiye
omerfaruk.erdogan@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4131-3532>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 01.01.2025

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Yayın Tarihi: 16.05.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Ömer Faruk ERDOĞAN
| Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf

Erdoğan, Ömer Faruk. "Bir Uzlaşı Alanı Olarak Ahlâk ve Tıp: Ebû Zeyd el-Belhî'nin Önerisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 8/1 (2025), 96-111. <https://doi.org/10.52637/kiid.1611270>

Öz

Tıpla yakından ilgilenen İslâm filozofları, bedenî tıbbın verileri ile insan ruhunun gelişimini yakından ilgilendiren ahlâk ve erdemlerin inşasını beraber ele almışlardır. Bu bakımdan İslâm felsefesinde "nefiste yerleşik olan yatkınlık" şeklinde tanımlanan ahlâk, Galen'in İslâm düşüncesine etkisiyle "ruhânî bir tababet" olarak da kabul görmüştür. Bu noktada hem ahlâk filozofu hem de teorik tıpcı ve psikolog kimliği ile Ebû Zeyd el-Belhî, ruh hastalıkları ile ahlâkî yönelimleri beraber değerlendirmiş; bedenî ve ruhî hastalıklara bir konumlandırma yapmak suretiyle bunlar arasındaki etkileşimi ortaya koymuştur. Bu çalışma, ruhsal tıp ve psikoterapinin İslâm düşüncesindeki öncü ismi Belhî'nin *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs* adlı eseri çerçevesinde ahlâk ile tıp arasında kurmak istediği ilişkiyi araştırmanın problemi olarak belirlemekte ve bunu tartışmaya açmaktadır. Belhî'nin, dinî hakikatin ancak felsefî araştırmalarla gerçek anlamda anlaşılabilceğini ve bunun da ruh-beden dengesi ile yapılabilceğini ileri sürmesi, ahlâk-tıp arasında kurmak istediği ilişkinin din-felsefe uzlaşısı çatısı altında gerçekleşeceğini gösterir. Belhî, burada ahlâkî Galenci ahlât teorisi ile birleştirmiş, ruhun güçlerinin itidal üzere olmasını ruh sağlığının bir şartı olarak görmüştür. Belhî'nin *Mesâlih*'i, ruhsal tıp ile bedensel tıbbın verilerini beraber ele alan ve her ikisine çözüm önerileri sunan İslâm ahlâk literatürünün ilk eseridir. Bu yönüyle çalışma, bu alandaki literatürü yeniden gözden geçirmekte ve özellikle *Mesâlih* üzerine yapılan bilimsel nitelikteki çalışmaları ahlâk-tıp uzlaşısı ekseninde değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Ahlâk, Nefs, Ruhsal Tıp, Belhî, Mesâlih.

The Consensus Proposed by Abū Zayd al-Balkhī for the Disciplines of Ethics and Medicine

Ömer Faruk ERDOĞAN

Prof. Dr., University of Kutahya Dumlupınar, Faculty of Theology, Department of Islamic Philosophy., Kutahya/Turkey
omerfaruk.erdogan@dpu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4131-3532>

Research Article

History

Geliş Tarihi: 01.01.2025

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Yayın Tarihi: 15.06.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declare that have no competing interests.

Copyright

© Ömer Faruk ERDOĞAN
| Creative Commons
Attribution-
Noncommercial 4.0 (CC
BY-NC) International
License

Cite as

Erdoğan, Ömer Faruk. "The Consensus Proposed by Abū Zayd al-Balkhī for the Disciplines of Ethics and Medicine". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 8/1 (2025), 96-111. <https://doi.org/10.52637/kiid.1611270>

Abstract

Islamic philosophers who were closely interested in medical science considered the data of physical medicine together with the data of morality and virtues that closely concern the development of the human soul. In this respect, morality, defined as "the characteristic established in the soul" in Islamic philosophy, was also accepted as a "spiritual character" with the influence of Galen on Islamic thought. At this point, Abū Zayd al-Balkhī who is both a moral philosopher and a theoretical physician and psychologist, evaluated mental illnesses and moral tendencies together; by positioning physical and mental illnesses, he revealed the interaction between them. The problem of this study is the relationship that Balkhī, the pioneer of spiritual medicine and psychotherapy in Islamic thought, wanted to establish between morality and medicine within the framework of his work "Masālih al-abdān wa-l-anfus". The study discusses this issue. Balkhī's claim that religious discourses can only be truly understood through philosophical inquiry, and that this can be achieved by establishing a balance between the soul and body, shows that he tried to establish a similar compromise between ethics and medicine. Balkhī wanted to achieve this under the religion-philosophy compromise. Here, Balkhī combined ethics with Galen's theory of ethics, and saw the balance of the soul's powers as a condition for mental health. Balkhī's Masālih is the first book in Islamic ethics literature that addresses spiritual medicine and physical medicine together and offers solutions to both. In this respect, our study revisits the literature in this field and evaluates the studies conducted on Balkhī's book "Masālih" in particular according to the ethics-medicine reconciliation.

Keywords: Islamic Philosophy, Ethics, Soul, Spiritual Medicine, Balkhī, Masālih.

Giriş

İslâm ahlâk düşüncesinin tarihsel anlatımı, şüphesiz İslâm'ın doğuşuyla başlatılabilir. Kur'an ve Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin sunduğu ahlâkî perspektif yeni bir ahlâk inşasına zemin hazırlamış; sonrasında Antik Yunan medeniyetinden yapılan tercümelemler ile teorik ve pratik zeminde iki tür ahlâk anlayışı neşet etmiştir. Teorik zeminin etkisiyle hikemiyât türünden ahlâk eserleri vücut bulmuştur. Ahlâka dair felsefî sorgulamaları merkeze alan bu eserler, ahlâkın akılla ve dinle ilişkisi, ahlâkın tabiatı, erdemlerin inşası, ahlâkî olgunlaşmanın imkânı gibi meseleleri irdeler. Pratik ahlâk anlayışının bir sonucu olarak da edeb literatüründen bahsedilebilir. Bu tarz eserler, bir nefis hastalığı olarak nitelenen erdemsizlikler ve bunlardan kurtulma yollarına odaklanırlar.¹

Müslüman düşünürlerin, ahlâkî düşünsel bir sistem olarak ele almaları, ahlâkın diğer bazı b/ilmilerle ilişkisini zorunlu kılar ki burada ruhun ve beden hastalıklarını tedavi etmeye yönelik çözüm önerileri sunan tıp bilimi öne çıkmaktadır. Bu sebepten ötürüdür ki İslâm dünyasında tıp bilimine karşı ilginin erken dönemlere dayandığı söylenebilir. Bunda müslümanların hinterlandında bulunan medeniyetlerin etkisi büyüktür. Mezopotamya, Mısır, Hint, Fars, Yunan, Roma ve Bizans medeniyetlerinde tıp bilimine dair öncü metinler görülmektedir. Özellikle sağlığın korunmasına yönelik yaklaşımlar dikkate alındığında buna dair ilk ciddi örnekler Hint medeniyetinde rastlamak mümkündür. "Ayurveda" öğretisi, yaşama dair pratik öneriler bütünü sunar. Çin medeniyetinde Yin-Yang öğretisi, insan bedeninin ve ruhunun sağlık ve hastalık bakımından durumunu bir denge eksenine üzerine temellendirir. Bütün medeniyetlerin düşünce sisteminin ana ekseninde yer alan bu görüş, Yunan medeniyetinde Hipokrat (m.ö. 460 [?] - 375 [?]) ile temsil edilir. Ruh-beden dengesinin "ahlât-ı erbaa", (Hippocrates's theory of four humours) ile açıklandığı bu kurama göre dört sıvı, dört temel mizaç ve elemente (anâsır-ı erbaa denilen hava, su, ateş, toprak) ilaveten dört mevsimle bağlantılı kabul edilir.² Hipokrat, dört sıvının dengesinin insanın derisinin, ağzının, kulaklarının; dışkının, balgamın, idrarın ve yaraların kokusundan ve hatta cildin, balgamın, terin tuzluluk oranından açıklanabileceğini ileri sürer.³ Bu sıvıların birbirlerine oranı oldukça önemlidir. Çünkü pek çok durumda dengesizliğin patolojik sonuçlar doğurduğu düşünülür. Hipokrat'a benzer olarak dört sıvı kuramı Empedokles (m.ö. 494-434) tarafından dört temel element ve insan vücudu ile ilişkilendirilir; toprak vücudun katı bölgelerini, su kanı, hava nefesi, ateş ise ruhu karşılar.⁴

Aristo (m.ö. 384-322) düşüncesiyle birlikte dört unsura eklenen dört niteliğin arasında kurulan dengeye göre hastalıkların tespiti, teşhisi ve tedavi yöntemlerine dair yeni teoriler geliştirilmiştir. Sıcaklığı karşılayan ateş sarı safranın, yaşlılığı karşılayan hava kanın, soğukluğu karşılayan su balgamın ve kuruluğu karşılayan toprak ise kara safranın mukabili görülmüştür. Hipokrat'tan belli hususlarda ayrılan bu görüşe göre sağlığın korunmasının, bu salgıların mutedil nitelik ve miktarlarda bir araya gelmesinden, hastalığın ise bunlardan birinin diğerine baskın olmasından kaynaklandığı kabul edilmiştir.⁵ Aristo'dan sonra dört unsur, dört tabiat ve dört salgı arasındaki irtibat daha geniş çerçevede ele alınmış ve bunlar hastalığa maruz kalan kimselerin karakterleriyle ilişkilendirilmiştir. Böylece insanın organlarına yönelik taksim, insanın psikolojik durumunu da dört mizaca taksim edecek şekilde genişlemiştir.⁶

Hipokrat ile başlayan ahlât teorisi Galen (ö. 216) ile zirveye ulaşmış, mevcut tedavi yöntemleri yeniden yorumlanmış ve geliştirilmiştir. Galen'in tıp teorisine göre dört unsur, dört keyfiyet ve dört mevsim arasında irtibat kurulmuş, ardından ahlât-ı erbaa yoğunluk, hareket ve renk özelliklerine göre bu

¹ İslâm Düşünce Atlası, "Klasik Dönem Meşâî Felsefede Ahlâk" (23.05.2025).

² Tarihi Ebû'l-Abbâs el-Yakubî (ö. 292/905'ten sonra) *Târîhu'l-Yakubî* adlı eserinde, Hipokrat'ın *Kitâbü'l-fusûl*, *Kitâbü'tekaddümetü'l-ma'rife*, *Kitâbü'l-ehviye ve'l-ezmine* ve *Kitâbü'l mâ'ûş-se'ir* adlı kitaplarındaki görüşlerine atıf yaparak hastalıkların ahlât teorisine göre nasıl meydana geldiğini ve nasıl tedavi edileceğini özetlemiştir. Bk. İbn Vâzih el-Yakubî, *Târîhu'l-Yakubî*, ed. Abdülemir Mühenna (Beyrut: Dârü's-Sadîr, 2010); Murat Ağarı, "Ya'kûbî'nin Tarihinde Tıp ve Felsefe Bahisleri", *Eurasian Journal of Humanities Research /Avrasya Beşerî Bilim Araştırmaları Dergisi (ABBAD)* 2/1 (Temmuz 2022), 87-137.

³ Huneyn b. İshak, *Kütübü Câlînûs fi't-Tıbb Galen'in Tıp Külliyyâtı Derlemeleri*, çev. Özcan Akdağ - Ahmed Mderaty (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023), 296-298, 430.

⁴ Huneyn b. İshak, *Kütübü Câlînûs fi't-Tıbb Galen'in Tıp Külliyyâtı Derlemeleri*, 586; Wilhelm Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe*, çev. Oğuz Özülgül (İstanbul: Pencere Yayınları, 2011), 142-145; Kenan Sevinç, "Kişilikle İlgili Eski Kuramlar ve İnançlar", *Kişilik Din ve İnanç*, ed. Kenan Sevinç (Bursa: Emin Yayınları, 2022), 36-37; Özge Akgün, *Ebû Zeyd el-Belhî ve Ebû Bekir er-Râzî'nin Ruh ve Beden Sağlığına İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 43-44.

⁵ Aristoteles, *Problems*, çev. W.S. Hett (London: William Heinemann Ltd.; Harvard University Press, 1937), 2/163-165; W. D. Ross, *Aristoteles* (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2011), 301-303; Güler Cansu Ağören, "Aristotelesçi Melankoli Anlayışı Çağdaş Psikiyatriye Taksonomik Bir Bakış Açısı Sunabilir mi?", *Dört Öge* 12/23 (Haziran 2023), 101.

⁶ Nail Okuyucu - Mehmet Zahit Tiryaki, "Önsöz ve Giriş", *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs Beden ve Ruh Sağlığı* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012), 19.

şemaya dahil edilmiştir.⁷ Mizaçlar arasındaki fizyolojik denge sağlığın, bu dengenin bozulması ise hastalığın veya ölümün sebebi sayılmıştır.⁸

Mevcut birikimin İslâm dünyasına intikali yukarıdaki sıradüzene göre aktarılmış; ahımlama, yeniden yorumlanma, eleştiriye tabi tutma ve değerlendirmelerle kendine münhasır bir gelişim göstermiştir. Hipokrat ve Galen'in külliyyâtında bulunan tıp eserleri IX. yy.da Bağdat'ta tercüme edilmeye başlanmış; akabinde fizyoloji, anatomi, hastalıkların hem doğal hem de çevresel muhtemel nedenleri, hastalıkların kökeni olmaları açısından nefsi sâikler, beslenme alışkanlıkları, teşhis ve tedavi yöntemleri, ameliyat ve tıbbî aletler, ilaçlar, tıp ahlâkı, yeni tıbbî olgu ve olayların tespit ve tanımlanması ile tıbbî literatüre dahil edilmesi gibi pek çok konuyu ele alan tıbbî eser yazımı başlamıştır. Bu alanda teorik tıp konusunda eserler kaleme alan Yûhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857), Huneyn b. İshâk (ö. 260/873), Sâbit b. Kurre (ö. 288/901), Ebû Ya'kûb el-Kindî (ö. 257/870), Kustâ b. Lûka (ö. 300/912-13), Ali b. Abbâs el-Mecûsî (ö. 384/994), Ali b. İshâ el-Kehhâl (ö. 430/1038-39) gibi isimler zikredilebilir. Ancak tecrübî tıp alanında en önemli eserleri, tıp ile kimyayı birlikte ele alan Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) vermiştir.⁹

Kindî'den sonra onun takipçisi ve öğrencisi Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/934), İslâm ahlâk ve tıpçıların en önemli simalarından biridir. Belhî, ahlâkı; "nefiste yerleşik olan yatkınlıklar" şeklinde tarif eden İslâm filozoflarının görüşlerine uygun olarak İslâm ahlâkı ile ilişkili ele almıştır. Bununla beraber Belhî, ahlâkın ruhânî bir tababet olduğu gerçeğinden hareketle, insan nefsinin ve bedeninin eylemleri ile ahlâkı gelişimi arasında bir ilişki olduğunu savunmuştur. İslâm ahlâkının temel gayesi, insan ruhunu iyiye yönelten faziletler ile insan ruhunun fesadına yol açan reziletler arasında bir denge kurmak ve bunu ruhu terbiye ederek yapmaktır. Bu noktada Belhî, İslâm ahlâkının çıktıkları ile Yunan tıp birikiminin müktesabatını uzlaştırmak istemiştir. O, başta hocası Kindî olmak üzere İslâm tıpçıların teorik Yunan tıp birikimi karşısındaki tutumlarını devam ettirerek kendisinden önce büyük oranda şekillenmiş olan ahlât teorisini benimsemiştir. Belhî, ahlât teorisini Hipokrat ve Galen'in yaptığından farklı bir şekilde sunmuş; bir yönüyle *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfus* adlı eserinin maksadına hizmet eden, bir yönüyle de sağlığın korunması konusuyla uyumluluk arz eden eklemeler yapmıştır.

Belhî'den önce hiç kimse psikolojik tıbbî ve psikolojik sağlığı tıbbın bir dalı yapmamış, aynı zamanda ona diğer tıp dalları içinde müstakil bir yer tayin etmemiştir. Tıp tarihi için oldukça önemli olan akıl sağlığı kavramının gerek İslâm psikolojisinde ve gerekse nöropsikolojide kullanımına Belhî öncülük etmiştir.¹⁰ Bu yönüyle o, IX. yy.da zihinsel ve ruhsal bozuklukları birbirinden ayıran ilk hekim olmuştur. Üstelik nevrozları; korku ve panik, öfke ve saldırganlık, takıntılar, üzüntü ve depresyon şeklinde dört sınıfa kategorize ederek çarpıcı bir modernlikte sınıflandırabilmiştir. Bununla da kalmayıp, her birinin nasıl tedavi edileceğini ayrıntılı olarak açıklamıştır. Düşüncelerimizin duygusal durumumuza etki ettiğine dair inanç, Antik Yunan Stoacı filozoflar kadar eski olsa da buna saf bir bilişsel terapi formu kazandıran Belhî olmuştur.¹¹

Zikri geçen katkılara ilaveten Belhî'nin, hıfzu's-sıhha ilmini diğer metafizik ilimlerden ayırarak ona uygulamalı bilim karakterini kazandırması, tıp biliminin gelişimi bakımından tarihsel bir önem arz eder. Belhî'nin psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde takip ettiği metot konusunda hocası Kindî'den, özellikle de onun *Risâle fi'l-hile li-def'i'l-ahzân* adlı eserinden ziyadesiyle istifade ettiği görülür. Belhî'den sonra ise Ebû Bekr er-Râzî'nin *et-Tıbbü'r-ruhânî*'de, Ebû Alî Hüseyin İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *el-Kânûn fi't-tıb*'inde ruh sağlığı ile ilgili pek çok meseleye yer verdikleri aşikardır.¹² Her ne kadar bugün ruh sağlığı sahasında yeni tedavi yolları gelişse de bunların köklerine Belhî'nin *Mesâlih*'inde rastlamak mümkündür.¹³

Belhî'nin eserlerinin neredeyse tamamının sadece ismi bilinmektedir. Bugüne ulaşan iki eseri; tıp alanında yazdığı, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfus* (nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1984 ve 1998.) ve coğrafya alanında yazdığı *Suverü'l-ekâlîm* ya da diğer ismiyle *Takvîmü'l-büldân*'dır. (Necef, Mektebetü'l-Hakîm el-

⁷ Huneyn b. İshak, *Kütübü Câlînûs fi't-Tıb Galen'in Tıp Külliyyâtı Derlemeleri*, 68-72, 90, 312-326, 584, 642-646, 700-708, 748-782, 784-822.

⁸ Câlînûs, *fi Enne kuva'n-nefs tevâbi' li-mizâcî'l-beden* (Beyrut: Dirâsât ve Nusûs fi'l-Felsefe ve'l-Ulûm 'inde'l-'Arab, 1401/1981), 183-186. Bu konuda ayrıca bk. R.J. Hankinson, "Doğa Felsefesi", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R.J. Hankinson (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 273-280; İlhan Kutluer, "Câlînûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Şubat 2024); Harun Kuşlu - Metin Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlaka Tesiri", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, ed. Mehmet Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin (İstanbul: Nobel Yayınları, 2016), 9-24; Emine Bayır, "Câhız'ın Ahlâk Teorisine Göre Mizacın Değişmesi ve Pratik Değeri", *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 20/1 (Haziran 2022), 443-445.

⁹ İslâm Düşünce Atlası, "İlmin Yarısı: İslâm Temeddününün Teşekkül Çağında Tıp Bilimi" (23.05.2025).

¹⁰ Orhan Gürsu, "İslam Düşünürü Belhî'nin (849-934) Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Nisan 2016), 301.

¹¹ Malik Badri, *Abu Zayd al-Balkhi's Sustenance Of The Soul* (London: The International Institute of Islamic Thought, 2013), 36-70; Üsâme Balıkcı, "Prof. Dr. Malik Badri'yle Psikolojiyi İslamileştirme Katkıları Üzerine Bir Görüşme", *İlsam Akademik Hakemli Dergisi* 1/1 (Mart 2021), 147.

¹² Ebû Alî İbn Sînâ, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, çev. Esin Kahya (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995), 1/17-25.

¹³ Okuyucu - Tiryaki, "Önsöz ve Giriş", 25.

Âmme, nr. 632.) *Mesâlih*'in iki yazma nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde Ayasofya 3740 ve 3741 numaralarında kayıtlıdır. Bu nüshalardan ikincisi Fuat Sezgin tarafından neşredilmiştir.¹⁴ Nüshaları olmayan ve özellikle kelâm, felsefe ve dinler tarihi konularını ele alan eserlerinden bazıları; *Aksâmü'l-'ulûm*, *Şerâ'i'u'l-edyân*, *el-İbâne 'an kemâli'd-din*, *'İsmetü'l-enbiyâ*, *er-Red 'alâ 'abedeti'l-evsân*, *el-İbâne 'an 'ileli'd-diyâne*, *Faziletü 'ulûmi'r-riyâziyyât* ve *Kitâbü mâ yasıhhu min ahkâmi'n-nücûm* olarak kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁵

Belhî'nin ahlâk ile tıp arasında kurduğu ilişkiye değinen müstakil çalışmaların sayısı oldukça az olmakla birlikte özellikle onun *Mesâlih*'inin tartışmaya açtığı konuları irdeleyen çalışmalar mevcuttur. Yakın dönemin Belhî hakkındaki en önemli çalışmaları şüphesiz Fuat Sezgin'in Ayasofya koleksiyonu 3740 ve 3741 nüshalarını baz alarak 1984 yılında yaptığı *Mesâlih* neşri ve bunlar üzerine yazdığı girişlerdir. Fuat Sezgin'den sonra *Mesâlih*'in tahkikli neşrini Mahmud Mısıfî gerçekleştirmiştir. Nail Okuyucu ve Mehmet Zahit Tiryaki tarafından Ayasofya 3740 neşri esas alınarak tercüme edilen ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığınca *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs Beden ve Ruh Sağlığı* adıyla 2012 yılında basılan Belhî'nin söz konusu eserinin mütercim girişinde önemli bilgiler verilmektedir. Burada ruhsal tıbbın tarihsel seyri, Belhî'nin bu geleneği alımlama tarzı ve İslâm düşüncesindeki ruhânî tababet anlayışı sunulmaktadır. Yine Malik Badri'nin 2013 yılında kaleme aldığı *Abû Zayd al-Balkhi's Sustainance of Soul* adlı eseri Belhî'nin modern psikolojinin temel teorilerinin ilk örneklerini sergilediğini ileri sürmektedir. Zahide Özkan'ın 1990 yılında *Die Psychosomatik bei Abu Zaid al-Balhi* başlığıyla doktora tezi olarak hazırladığı ve daha sonra Almanya'da kitaplaştırılan çalışması, Muhammed Ahmed Avvad'ın 1994 yılında hazırladığı *Ebû Zeyd el-Belhî ve Âlemuhu'l-Fikri* başlıklı doktora tezi ve Mahmud Mısıfî'nin Belhî'de ruh ve beden sağlığını ele alan bildirileri ve bunların 2005 yılında kitaplaştırılmasıyla ortaya çıkan eser önemli literal katkılardır. Orhan Gürsu'nun 2016 yılında yayınlanan *İslâm Düşünürü Belhî'nin (849-934) Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi* adlı makalesi, Ömer Faruk Söylev'in 2020 yılında yayınlanan *Din Perspektifinden Obsesif-Kompulsif Bozukluklar: Modern Yaklaşımlar ve Ebû Zeyd El-Belhî'nin Katkıları* adlı makalesi, Üsâme Balıkcı'nın 2021 yılında yayınlanan *Prof. Dr. Malik Badri'yle Psikolojiyi İslamileştirme Katkıları Üzerine Bir Görüşme* adlı çeviri makalesi, Osman Mutluel'in 2022 yılında yayınlanan *Ebû Zeyd el-Belhî'nin (850-934) "Beden ve Ruh Sağlığı" Eseri Bağlamında Birey ve Toplum Yaşamı Üzerine Ortaya Koyduğu Koruyucu Hekimlik Önerileri* başlıklı makalesi, Umut Kaya'nın 2006 yılında hazırladığı *Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ahlâk Felsefesi* başlıklı yüksek lisans tezi ve Özge Akgün'ün 2023 yılında hazırladığı *Ebû Zeyd el-Belhî ve Ebû Bekir er-Râzî'nin Ruh ve Beden Sağlığına İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması* başlıklı yüksek lisans tezi literatüre önemli katkılar sunmuştur. Bu çalışma ise literatüre dahil olan diğer çalışmaları, ahlâk ve tıp arasında kurulabilecek ilişki bağlamında ele almak suretiyle bu ilişkiyi daha net bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yöntem olarak literatür tarama tekniğini kullanan bu çalışma, belli bir planlama dahilinde konu ile başlık arasında ilişki kurmak amacına matuf, mevcut literatür hakkında bilgi vermekte, ilişkili kaynakların araştırılmasını ve incelemesini yapmakta ve literatürü metne aktarmaktadır. Bu bağlamda çalışma, İslâm ahlâk düşüncesinde edeb literatürüne dahil edilen Belhî'nin *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs* adlı eserinde ahlâk ilmi ve tıp bilimi arasında kurduğu ilişkiye odaklanmaktadır. Bu yapılırken Hipokrat, Galen gibi Yunan tıp geleneğinin öncü düşünürlerinin görüşleri ve İslâm ahlâk ve tıp geleneğinin birikimi, Belhî'nin *Mesâlih*'inde tartıştığı konular bağlamında ortaya konulmaktadır. Ayrıca çalışma, ahlâk ve tıp arasında kurulmak istenen uzlaşının bu iki disiplinle yakından ilişkili olan felsefe, psikiyatri, psikoloji gibi disiplinlerin katkısıyla daha da elzem hale geldiğini Belhî'nin görüşleri çerçevesinde tartışmaya açmaktadır.

1. Ebû Zeyd el-Belhî ve Dönemin Entelektüel Yapısı

Tıpçı bilim insanlarının altın çağı diyebileceğimiz bir dönemde yaşayan Belhî, tıp ve psikolojide kapıyı açmış Kindî ve müslüman bilim dünyasının ilk yetkin hekimi kabul edilen ve tıp biliminin ana dallarına *Firdevsü'l-hikme* adlı eserinde yer veren Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) öğrencisidir. Arapların Galen'i unvanıyla meşhur, tıp ve ahlâk alanlarını en iyi şekilde sentezleyen ve bu yönde eserler veren Ebû Bekir er-Râzî onun muhtemel öğrencisi ve çağdaşıdır. Dönemin hâkim tıp anlayışını belirleyen Râzî, Belhî'den farklı olarak, tartışma konusu yaptığı tıp konularını pratik düzeyde çözümlemek istemiş, klinik boyutuyla da tıbbı katkı sağlamıştır. Bunda Râzî'nin deney ve gözleme tâbi ilimlerle uğraşması, özellikle de hocası Kindî gibi kimya alanında yaptığı deneylerin katkısı büyüktür. Râzî'nin, *el-Hâvî fi't-tıbb* ve *el-Mansûrî fi't-tıbb* adlı eserleri onun klinik kayıtlarını içeren iki değerli yapıttır. Yine bu dönemde *Edebü't-tabîb* adlı eserin müellifi İshak b. Ali er-Ruhâvî (ö. 319/931'den önce)

¹⁴ Badri, *Abu Zayd al-Balkhi's Sustainance Of The Soul*, 6-7.

¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Maarif Naşirun, 1999), 3/70-83; İbn Nedim, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 116,126,420-422,814.

ile *Kâmilü's-sınâ'ati't-tıbbiyye* ve *el-Kitâbü'l-melekî* adlı eserleriyle meşhur ve ilk defa kılcal damar sistemlerinin keşfini yapan Ali b. Abbas el-Mecûsî diğer önemli tıp ve ahlâk bilginleridir.

Belhî, teorik tıpcı kimliğinin yanında iyi bir felsefeci, astronom, kelâmcı, coğrafyacı, bilim tarihçisi ve edebiyatçıdır. Edebiyat alanındaki yetkinliğinden ötürü “Horasan’ın Câhız”ı unvanıyla anılmıştır.¹⁶ Belhî’nin tıp bilimine katkısı, teorik düzeyde eser yazması ve alanın tartışılan konularını eseri üzerinden mütalaa etmesi şeklinde olmuştur. Çok yönlülüğü, tıp ile ahlâk arasında bir ilişki kurmak istemesi ve bunu insan psikolojisinin ruhsal ve bedensel özelliklerine göre mütalaa etmesi, onun psikosomatik tıp ve bilişsel terapinin öncüsü, endojen ve reaktif depresyon arasındaki farkı keşfeden ilk kişi ve modern psikolojik danışman olarak tanımlanmasının önünü açmıştır.¹⁷

Dönemin İslâm dünyasında felsefî ilimlerin temsili neticesinde zuhur eden tartışmalar, diğer felsefeyle ilgilenenler gibi Belhî’nin de zındıklıkla suçlanmasına kapı aralamıştır. Râzî gibi tabiatı yaratıcı kabul etmek, peygamberliği inkâr etmek, dini lüzumsuz görmek gibi ithamlara maruz kalmıştır. Belhî’nin öğrencisi Ebü'l-Hasen el-Âmirî (ö. 381/992), birçok eserinde siyasî entrikalardan, bazı dindar çevrelerin sığ ve kısır düşüncelerinin bir sonucu olarak İslâm’ın esprisini anlamamaları sebebiyle filozofların zındıklıkla suçladıklarını söyler.¹⁸ Eserlerinin çoğu günümüze ulaşmasa bile gerek eserlerinin adlarından ve gerekse kaynaklarda kendisi hakkında edinilen bilgilerden Belhî’nin te’liflerinde dinî bir kaygı taşımakla beraber felsefî bir yol izlediği de görülecektir. Belhî bu konuda tıpkı hocası Kindî gibi dinle felsefe arasında bir uzlaşma kurma çabası güdüyor gibidir.¹⁹

2. Uzlaşının Referans Noktası: Din-Felsefe İlişkisi

Genelde din ile felsefe, özelde ise İslâm ile Yunan felsefesi arasında bir çatışma değil, bir uyum olduğuna yönelik yaklaşım İslâm filozoflarının geneli tarafından kabul görmüştür. Ne var ki, İslâm düşüncesindeki felsefe akımlarının, din ile felsefe arasında uyum kurma tarzlarında birtakım farklılıklar bulunur.²⁰ Kabaca Kindî’nin başlattığı din-felsefe uzlaşma yöntemi Fârâbî-İbn Sînâci gelenekten bazı yönleriyle ayrılır. Belhî’nin felsefî öğretisinde en fazla dikkat çeken eğilim hocası Kindî’nin başlattığı din-felsefe uzlaşmasını devam ettirmesidir.

Bir yandan tefsir çalışmaları yapan ve çağının müfessirlerince itibar görmüş metinler kaleme alan Belhî’nin bir yandan da coğrafya, matematik, astronomi, tıp, ahlâk, siyaset gibi çok çeşitli sahalarda eserler vermesi din ile felsefe arasında tam bir uyumun olduğu görüşünü destekler mahiyettedir. Belhî, hocası Kindî gibi, ilâhî bilginin beşerî bilgideki artma veya derinleşmenin miktarı oranınca kavranabileceğine inanmıştır. Onun gözünde ilâhî ve yüce hikmetler toplamı olan dini gerçek anlamda kavramanın yolu, beşerî hikmet arayışının ifadesi olan felsefî araştırmalardan geçmektedir. Dolayısıyla din, hem bu hikmet arayışında kılavuzluk eden, yönlendirici emir ve nehiyleriyle felsefî araştırmanın ilkelerinden uzaklaşmaya engel olan bir metot hem de bu araştırmaların sonunda yeniden ve derinlemesine kavranmış bir hakikat olmaktadır. Buna göre din ve felsefe arasında herhangi bir çatışma söz konusu değil, aksine din, hem felsefenin hakikat arayışında bir rehber hem de felsefenin bu arayışı neticesinde daha üst düzeyde kavranan bir hakikat olmaktadır. Alî b. Zeyd el-Beyhaki (ö. 565/1169), Belhî’nin bu düşüncesini ondan aktardığı şu sözlerle örneklendirir: “Din yüce felsefedir. Bir kimse dinin emirlerini yerine getirmedikçe filozof olamaz.”²¹ Burada dinin Latin dünyasındaki philosophia perennis (ezelî felsefe) anlayışını hatırlatacak şekilde bir ezelî ve ilâhî hikmet olarak kavrandığı açıktır. Bu yaklaşımın mantıkî sonucu olarak beşerî araştırma ile ulaşılan bir hikmetin dinî hikmetle uzlaşması gerektiğine inanan Belhî, felsefî araştırmayı dinî düşüncenin sınırları içine sokmak ister.²² Belhî’nin bu tutumu, tenkitçiliğiyle tanınan Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) gibi sonraki müellifler tarafından din-felsefe arasındaki ilişkiye dair en sıhhatli düşüncelerin başında geldiği şeklinde değerlendirilmiştir. Tevhîdî, *Takrîzü'l-Câhiz* adlı eserinde Belhî’yi göklere çıkarırken onun bu özelliğini de vurgulayarak insanlar içinde Belhî’den başka hikmet ve şeriatı uzlaştıran birinin görülmediğini belirtir.²³ Yine Belhî’nin *Mesâlih*’te ruh-beden,

¹⁶ Hamevî, *Mu’cemü'l-üdebâ*, 3/79.

¹⁷ Badri, *Abu Zayd al-Balkhi's Sustenance Of The Soul*, 12-24; Cevat Siddîki, “Ebu Zeyd Ahmet El Belhî Düşüncesinde Birey ve Riyazet/Eğitim”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 85.

¹⁸ Ebûl-Hasan Âmirî, *Sonsuzluk Peşinde, Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed*, çev. Yakup Kara (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 43-44.

¹⁹ Umut Kaya, *Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ahlâk Felsefesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 19.

²⁰ Fatih Toktaş, “Büyük İskender Bağlamında Sahte Aristotelesçiliğin Âmirî’nin ‘Es-Sa’âde ve’l-İs’âd’ındaki Yansımaları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2016), 56; Ayrıca bk. Ömer Mahir Alper, *Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 216-217.

²¹ Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tetimmütü Sivâni'l-Hikme* (Lahor: University of the Panjab Publications, 1935), 27.

²² İlhan Kutluer, “Ebû Zeyd Belhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Şubat 2024); İslâm Düşünce Atlası, “Ebû Zeyd Belhî” (23.05.2025).

²³ Selâhaddin Halîl Safedî, *Kitâbü'l-Vâfî bi'l-vefeyât* (Wiesbaden: Franz Steiner, 1962), 6/378; Kutluer, “Ebû Zeyd Belhî”, 412.

insan-evren birlikteliği şeklindeki kabulüyle insanı küçük bir evren, evreni büyük bir insan olarak dikkate alması din-felsefe ilişkisini ne boyutta içselleştirdiğini gösterir.²⁴

Dönemin âmil bir anlayışı olarak düşünebileceğimiz bu uzlaş alanı Belhî'nin öğrencisi Âmirî'de de karşımıza çıkar. Kanımızca onun, ahlâk ve siyaset birikimini bir araya getirmesinin amacı; din ile felsefe arasında kurmak istediği genel uzlaşmayı, daha özel bir çerçevede yani ahlâk ve siyaset arasında gerçekleştirmek istemesidir.²⁵ Felsefî disiplinini Belhî'den alan ve bu anlayışın bir devamı olarak şeriatı anneye, felsefeyi süt anneye benzettiği metaforuyla Âmirî'nin bu yönde bir anlayış benimsemesi, Kindî, Belhî ve Âmirî'nin aynı izdüşümde bir din-felsefe uzlaşısı modelini takip ettiklerini gösterir.²⁶ Aynı durum çalışma konusu yaptığımız Belhî'nin, dinî hakikatin ancak felsefî araştırmalarla gerçek anlamda anlaşılabilirliğini ve bunun da ruh-beden dengesi ile yapılabileceğini ileri sürmesi, ahlâk-tıp arasında da benzer bir uzlaş kurmaya çalıştığını ve bunu da din-felsefe uzlaşısının altında gerçekleştirmek istediğini göstermektedir.

3. Bir Uzlaş Alanı Olarak Ahlâk ve Tıp

Ruh ve bedenden müteşekkil insanın sahip olduğu düşünme, öfke ve arzu etme gücü, bedensel bazı çıktılarla birlikte psikolojik ve ahlâkî temellere de dayanır. Ahlâka dair meseleleri pozitif bilimler, psikoloji, psikiyatri ve fizyolojiden bağımsız olarak ele almak gerçekten zordur.²⁷ Tıbbın da felsefenin de (özellikle ahlâk felsefesinin) konusunun insan ve insan yaşamı olması; yine bu konudaki soruların ve arayışların bu iki ana unsur üzerinde telakki edilmesi, tıp ile felsefe arasında bir bağ kurmayı zorunlu kılar.²⁸ Öyleyse ahlâk ilminin tartışma konusu yaptığı iyilik, kötülük, fazilet, rezilet ve bunlardan doğan sonuçlar ile insanın her türlü hareketinin gerçekleşmesine etki eden ruhsal ve bedensel değişim ve etkileşimlerin neticesinde ortaya çıkan tutum ve davranışların sonuçlarını ahlâk ilminin konusuna dahil etmek gerekir.

Ruhun beden ile ilişkisi, insanlık düşünce tarihi boyunca üzerinde fikir üretilen bir konu olmuştur. Eflâtun (m.ö. 427-347), ruhun huzur ve sıhhatinde bedenin etkin olduğunu, fizyolojik temelli hastalıkların insan ruhuna zarar verdiğini iddia etmiştir.²⁹ Ona göre ruh hastalıkları gerçek bilgiyle yani felsefeyle tedavi edilebilir.³⁰ Aristo, *Ruh Üzerine*'de beden ile ruh arasında birbirini gerektiren bir ilişki olduğunu vurgulamış; ruhu, bedenin canlılık sebebi ve ilkesi olarak görmüştür. Ona göre ruh cesaret, yumuşak huyluluk, korku, merhamet ve sevinç gibi duyguları yönetirken, beden üzerinde bazı değişikliklerin olmasına sebebiyet verir.³¹ Aynı görüşleri savunmaya devam eden Galen, ruh ile beden arasındaki dengenin bozulmasıyla hastalığın ortaya çıktığını iddia etmiştir.³² Bu görüşlerin İslâm düşüncesinde Kindî ile temsil edilmeye başlandığı kabul edilecek olursa, hem Kindî'nin *Risâle fi'l-hile li-def'i'l-ahzân*'daki ruhun hastalıklarının sebebinin beden olduğu ama aynı zamanda sağlıklı bir ruhun da güzel ahlâklı bir yaşantının sebebi olduğu iddiası hem de ondan sonra gelen Ruhâvî, Belhî, Râzî gibi İslâm tıpçılarının bu görüşü benimsemeleri, ahlâk ile tıp arasında kurulmak istenen ilişkinin temellendirilme gayretleridir.³³ Dolayısıyla bu meyandaki görüşler Belhî'nin ahlâk ve tıp arasında kurduğu ilişkiyi ruh-beden dengesinin üzerine inşasına temel teşkil edecektir.

Kindî sonrasında tıpçı kimliği ile öne çıkan Ruhâvî'nin görüşleri Belhî'yi tamamlayıcı niteliktedir. O, dönemin tıp deontolojisi eseri *Edebü't-tabîb*'de ahlâk kavramına son derece önem vermiş; gerçek bir hekim olmanın ilk şartını yaratıcı bir Tanrı'ya inanmaya bağlamıştır. Ruhâvî, Allah'ın varlığı ve O'nun yarattıkları hakkındaki bilgisinden hareketle esas itibarıyla şifa verenin Allah olduğu, dolayısıyla tıp sanatının insanlara Allah tarafından ilham edildiğini söylemiştir. Ayrıca beşerî bilgiye ait metotların genel bir tıp teorisinin esaslarını kurmaya yetmeyeceğini ve bu ilmin esasları bakımından ilâhî ilhama dayandığını da ileri sürmüştür.³⁴ Ruhâvî, Galen'in felsefî eserlerinin etkisiyle Eflâtuncu üçlü nefis teorisini benimsemiş; akıl, öfke ve şehvet güçlerinin sırasıyla beyin, kalp ve karaciğerle organik seviyedeki ilişkisini yine Eflâtun'un adalet doktrinine göre bir denge esasına bağlamıştır. Galen'in *fi Enne kuva'n-nefs* adlı

²⁴ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 32-33.

²⁵ Toktaş, "Büyük İskender Bağlamında Sahte Aristotelesçiliğin Âmirî'nin 'Es-Sa'âde ve'l-İs'âd'ındaki Yansımaları", 55-61.

²⁶ Âmirî, *Sonsuzluk Peşinde, Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed*, 104.

²⁷ İlhan Kutluer, *İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), 9.

²⁸ Kaya, *Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ahlâk Felsefesi*, 6-7.

²⁹ Fahrettin Olguner, *Batı ve İslâm dünyası'nda Eflâtun'un Timaios'u* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1990), 44.

³⁰ Platon, *Timaios*, çev. Erol Güney - Lütfi Ay (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 118-126.

³¹ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014), 9.

³² Câlînûs, "Kitâbü'l-Ahlâk", 1/42-45.

³³ Hüseyin Karaman, *Ebû Bekir Râzî'nin Ahlak Felsefesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 105; Kasım Turhan, *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 143-145.

³⁴ İshak b. Ali er-Ruhâvî, *Edebü't-tabîb* (Frankfurt, 1985), 11-17; İlhan Kutluer, "İshak b. Ali er-Ruhâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Şubat 2024).

eserinden de anlaşılacağı gibi ruhun güçleri organizmanın mizacına bağlı olduğuna göre Ruhâvî bu ilkeden ruh ve beden sağlığı arasındaki ilişkiye kolayca ulaşabilmiştir.³⁵

Ebû Bekir er-Râzî, ruh-beden sağlığı konusunda çağdaşı Belhî ile benzer görüşlere sahiptir. O, tıp bilimini bedenî ve ruhânî olarak iki dala ayırır. Bedenî tıp (tıbb-ı cesedânî), fizyolojik hastalıkları araştırarak beden hastalıklardan korunmasını ve tedavisini amaçlar. Ruhânî tıp (tıbb-ı ruhânî) ise, insanın ahlâkî hastalıklardan korunmasını ve bunlara yakalandığında onlardan kurtulması için tedavisini sağlamayı amaç edinir. Filozofa göre insan ruhunda meydana gelen hastalıklar kendilerini fizyolojik belirtilerle belli ettiklerinden dolayı bedenle ilgilenen bir tabibin aynı zamanda ruh ile ilgili hastalıklardan da haberdar olması, yani ruh tabibi olması gerekmektedir.³⁶ Râzî'nin içki içmenin kalp krizi, beyin kanaması gibi fiziki hastalıklar yanında iffetsizlik, hayasızlık, aklî dengesizlik, dinî ve dünyevî konuları kavrayamama, sırların ifşa edilmesi gibi ruhî rahatsızlıklara sebep olduğunu, üzüntünün insanın güç ve kuvvetini zayıflatmak, hazmı zorlaştırmak, uykusuzluk, can sıkıntısı, vehim gibi çeşitli ruhî ve bedenî rahatsızlıklara neden olduğunu; aynı şekilde öfkenin de hem ruha hem bedene etki eden çeşitli rahatsızlıklara sebep olduğunu belirtmesi ahlâk ile tıp arasında kurulmak istenen ilişkinin bir göstergesidir.³⁷ Râzî, benzer ilişkiyi *Ahlâku't-tabîb* adlı eserinde de kurgulamış; ahlâkî bir tabibin nasıl olması gerektiğine yönelik önemli tavsiyelerde bulunmuştur.³⁸ Âmirî'nin ruh görüşü de Belhî'ye paralel olarak hissî ve nutkî ruh ayırımı üzerine kuruludur.³⁹

Yukarıda çerçevesi çizilen bağlamın önemli bir noktasında yer alan Belhî, ahlâk ve tıp arasında kurmak istediği uzlaşının referanslarını, mevcut tıp ve ahlâk müktesebatını ince bir sentezden geçirmek suretiyle *Mesâlih*'te ortaya koymuştur.⁴⁰ Ayrıca Kindî'nin *Risâle fi'l-hîle li-def'i'l-ahzân*'ı ve Râzî'nin *et-Tıbbü'r-ruhânî*'si sadece ruh sağlığını ele almaktayken Belhî'nin *Mesâlih*'i, ruh ve beden sağlığını beraber ele alarak hem tamamlayıcı hem de bütüncül bir yöntem önerisinde bulunmuştur. Bu yöntem denemesine Belhî'nin hocası Ali b. Rabben et-Taberî'de de rastlamaktayız. Onun *Firdevsü'l-hikme*'sindeki görüşleri klasik tıp anlayışının vazgeçilmez ilkesi olan beden sağlığı ile ruh sağlığı, yani tıp ve ahlâkın bir arada ele alınması gerektiği tezini işlemektedir.⁴¹

Belhî, *Mesâlih*'i tartışmaya açarken, kendisine kadar gelen bilimsel birikimin farkında olarak insanların ruh ve beden dengesi konusundaki bütün ihtiyaçlarını karşılayacak bir eser yazdığını söyler. Bununla beraber kendisinden önce böyle bir eserin yazılmadığını da belirtir.⁴² Şu hâlde çağdaşı Râzî'nin *et-Tıbbü'r-ruhânî*'sinden önce *Mesâlih*'i yazan Belhî'ye göre insanın faydalı olan şeyleri elde etmesi, zararlı olan şeylerden sakınmasının aracı bedeni ve ruhudur.⁴³ Beden ve ruh, insanın yapısının iki kısmı ve bu dünyadaki varlığının iki sebebidir.⁴⁴

Belhî, insan bedeninin özelliklerini anlattığı *Mesâlih*'in ilk bölümünde, genel olarak tıp ilminin gerekliliği, anatomi, koruyucu hekimlik, bedensel hastalıkların neler olduğu, bunların sebepleri, teşhis ve tedavileri gibi konuları işlemektedir. Bunlar *Mesâlih*'te beden sağlığını korumanın gerekliliği, eşyanın ilkelerini ve özelliklerini bilmenin gerekliliği, insanın yapısı, yaşanılan yerin insan üzerindeki etkileri, giyilen elbiselerin, içilen suyun, yenilen yemeğin, güzel kokunun, uykunun, banyo yapmanın, spor yapmanın, masaj yaptırmanın ve müzik dinlemenin insan bedenine etkileri başlıkları altında incelemiştir.⁴⁵ Belhî'ye göre Allah'ın bu dünyadaki her şey için bir reis, bir idareci yaptığı bu beden, var olduğu müddetçe kendisi dışındaki şeyler de var olmakta, bozulması durumunda da onun sahibi ve üzerinde tasarruf yetkisinin olduğu her şey bozulmaktadır. Bundan ötürü iki hususa riayet edilerek bedene özen gösterilmelidir. İlk olarak, beden sağlıklı ise sağlığının devamı amaçlanır. İkinci olarak beden hastalıklı olması durumunda sağlığına yeniden kavuşması amaçlanır. Beden sağlığı iki yolla elde

³⁵ Ruhâvî, *Edebü't-tabîb*, 20-21.

³⁶ Ebû Bekir Râzî, *Ruh Sağlığı et-Tıbbu'r-ruhânî*, çev. Hüseyin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 62-69.

³⁷ Karaman, *Ebû Bekir Râzî'nin Ahlak Felsefesi*, 144-152; Müfit Selim Saruhan, *İslam Filozofları ile Ruhsal Tıp* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 60-65.

³⁸ Ebû Bekir Râzî, *Ahlâku't-tabîb*, çev. Hikmet Akpur (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 27-59.

³⁹ Turhan, *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi*, 140-142.

⁴⁰ Abû Zayd al-Balkhi, *Masâlih al-abbân wa-l-anfus Sustenance for Bodies and Souls*, haz. Fuat Sezgin, (Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1984) 248-249, 270-272, 307-308, 316-319.

⁴¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-hikme (önsöz)* (Berlin: Matba'a-i Aftab, 1928), 1-5. Ayrıca bk. Mahmut Kaya, "Firdevsü'l-hikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2025); Necip Taylan, "Ali b. Rabben et-Taberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 10 Ekim 2025).

⁴² Ebu Zeyd Belhî, *Mesâlihu'l-ebbân ve'l-enfus Beden ve Ruh Sağlığı*, çev. Zahit Tiryaki - Nail Okuyucu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012), 426.

⁴³ Mahmud Mısıri, *ed-Dirâse Mesâlihü'l-ebbân ve'l-enfus li Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî* (Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabî, 2005), 293-296.

⁴⁴ Belhî, *Mesâlihu'l-ebbân ve'l-enfus*, 4.

⁴⁵ Belhî, *Mesâlihu'l-ebbân ve'l-enfus*, 6-416.

edilir. Bunlardan ilki, bedenın sıcak, soğuk ve elem verici sıkıntılardan ve harici afetlerden korunmasıdır. Diğeri, dört ahlâtın dengesinin korunmasıdır.⁴⁶

Belhî, hocası Kindî'nin anlayışını devam ettirerek ay altı âlemdaki varlığın oluşumunu toprak, hava, su ve ateşin birbiri ile karışmasına bağlamıştır. Dört unsurun Allah'ın yarattığı varlıkların meydana geliş özeri olduğunu ve bunlar arasındaki dört mizacın (kuruluk, yaşlık, sıcaklık, soğukluk) yaratılışın kimyasını ve sırrını belirlediğini söyleyen Belhî, yine bu ilişkiyi Galenci ahlât teorisi ile birleştirmiş ve bütün bu müteşekkili, Allah'ın feleğın altında yarattığı uyum ve nizama bağlamıştır. Ahlât teorisinin dört salgısından bedeni oluşturan parçaları ve organları yaratan Allah, insanın oluşumundan neslin devamlılığına kadar bütün bir süreci kendi kanunları üzerinden işletmektedir. Bunu ortaya koyabilmek için organların işlevlerini ve aralarındaki iş bölümünü ayrıntılı bir şekilde anlatan Belhî, doğru besinlerle ve iyi duygularla beslenen organların, işlevlerini yerine getirmesinin neticesinde bir ceninin dünyaya geldiğini ve insan neslinin kalitesinin ve sağlıklı olmasının şartının yukarıda anlatılan sürecin en doğru şekilde yürütülmesi ile elde edilebileceğini öne sürmüştür. Belhî'ye göre bu sürecin üç büyük mimarı vardır: Duyunun kaynağı olan beyin, hayatın kaynağı olan kalp ve besinin kaynağı olan karaciğer. Diğer bütün organlar bu üç organın yönetimi altındadır.⁴⁷

Belhî, insan ve insanın unsurlarından tabiata, tabiat ve tabiatın unsurlarından insana bir döngü şeklinde anlattığı yaratılış sistemini ilâhî kanunlar üzerine oturtmuştur. Bunu yaparken ahlât teorisini evrendeki işleyişin ana unsurları ile ilişkilendirmiştir. Belhî'ye göre bunlar yedi tanedir. Birincisi, yukarıda zikretmiş olduğumuz gibi Allah'ın bu evreni kendilerinden yarattığı unsurlardır. İkincisi, dünyayı kuşatan yönlerdir. Üçüncüsü, rüzgârlardır. Dördüncüsü, mevsimlerdir. Beşincisi, her biri belirlenmiş ve sayılmış olan gece ve gündüz saatleridir. Altıncısı, bedenleri oluşturan insan ve hayvan salgılarıdır. Yedincisi, insan ömrünün kısımlarıdır.⁴⁸

Belhî, *Mesâlih*'in ruhun bölümleri adlı ikinci kısmında ise ahlâk ile tıp arasında kurmak istediği uzlaşya dair önemli bilgiler verir. Çalışmamızı asıl ilgilendiren bölüm burasıdır. Ruh/ınefsi, "cevheri latif, değişimi hızlı ve dönüşümü çok olan öz" şeklinde tanımlayan Belhî'ye göre beden ile ruh arasında sıkı bir bağ bulunur. Beden ve ruh, kendilerine ârız olan hastalıklara karşı beraber tepki verir. Birinin hastalığından diğeri de etkilenecek eza görür. Bedene ârız olup da onun sağlığını bozan rahatsızlıklar humma, baş ağrısı ve her bir azada ortaya çıkabilen türlü ağrılardır. Ruhsal/nefsânî rahatsızlıklar ise "öfke ve aşırısı gam", "korku ve aşırısı dehşet", "üzüntü ve aşırısı kaygı", "kendi kendine konuşma ve aşırısı vesvese"dir. Bu ruhsal rahatsızlıklardan her birinin bedende güçlü ve açık değişikliklere yol açan tesirlerinin olduğu malumdur. Meselâ şiddetli öfkenin bazı hallerde bedenın karışmasına ve titremesine, renginin sararmasına sebep olması gibi. Endişe ve korkunun etkisiyle vücudun ısınması veya soğuması ve korkunç görüntülü hallerin ortaya çıkması da buna benzer.⁴⁹ Böylece ruhın hastalığı bedene sirayet eder. Günümüzde de bilimsel olarak fiziksel ve patolojik kökenli hastalıkların birbiri ile ilişkisi olduğu bilinmektedir.⁵⁰ Yani ruhsal ve bedensel kökenli hastalıklarda birbirini etkileyen bir süreç bulunmaktadır. Örneğin kronik astımı olan kimselerin, kaygı ve panik atak gibi psikolojik hastalıklara daha kolay yakalanabildiği malumdur. Aynı şekilde kronik fiziksel hastalıkların bazılarının insanlarda anksiyete, korku, matem, depresyon, inkâr, öfke, regresyon ve bağımlılık, güçsüzlük, yetersizlik, başarısızlık, suçluluk, utanç, umutsuzluk gibi psikolojik semptomlara yol açtığı tespit edilmiştir. Bunlar gibi heyecan duygusu da insan derisinde değişikliklere sebep olabilmekte bazen baş ağrısı, mide ülseri gibi fiziksel hastalıklara yol açabilmektedir.⁵¹ Belhî, ruh ile beden arasındaki dengenin bozulması neticesinde ortaya çıkan hastalıkların tedavisinde genel manada psikoterapiyi tavsiye eder.

Belhî'ye göre ruhın hastalıklarından ilki olan öfke ve aşırısı gam hastalığının insana etkisi büyüktür. Ruhsal dengeyi bozan öfke, bedene de sirayet ederek kanın dolaşımını, rengini ve dengesini bozar. İnsanın kalbine yerleşip ruhunu daraltır. Ruhsal hastalıkların hepsine sirayet eden öfkeye ve bunun ileri derecesinde zuhur eden gam duygusuna karşı neşe duygusunu geliştirmek gerekir.⁵² Öfkesini kontrol edemeyen kişilerin nasihat dinlemeleri, olumlu düşünen ve davranan kişilerden oluşan topluluklara dâhil olmaları onların faydasıdır. Nasihat, öfkeyle kaynayan kazana soğuk su gibi gelir. Öfkeye dışarıdan gelen

⁴⁶ Belhî, *Mesâlih*'u'l-ebdân ve'l-enfûs, 16-18.

⁴⁷ Belhî, *Mesâlih*'u'l-ebdân ve'l-enfûs, 18-26.

⁴⁸ Belhî, *Mesâlih*'u'l-ebdân ve'l-enfûs, 32-36.

⁴⁹ Belhî, *Mesâlih*'u'l-ebdân ve'l-enfûs, 446.

⁵⁰ Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Osman Mutluel, "Ebû Zeyd el-Belhî'nin (850-934) Beden ve Ruh Sağlığı Eseri Bağlamında Birey ve Toplum Yaşamı Üzerine Ortaya Koyduğu Koruyucu Hekimlik Önerileri", *İslami Araştırmalar/Journal of Islamic Research* 33/3 (Ekim 2022), 819-842.

⁵¹ R.N. Grendell, "Psychologic aspects of physiologic illness.", *Psychiatric Mental Health Nursing*, ed. KM Fortinash (St. Louis: Mosby Year Book, 2000), 709-724. Ayrıca bk. David Harold Fink, *Gerginlikten ve Öfkeden Çıkış Yolları*, çev. Zeynep Öztürk (Ankara: Alter Yayınları, 2009), 39-44; Gürsu, "İslam Düşünürlü Belhî'nin (849-934) Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi", 281.

⁵² Belhî, *Mesâlih*'u'l-ebdân ve'l-enfûs, 446-447.

nasihat fayda verdiği gibi insan, iç duygularıyla da bu aşırı duygusunu dizginleyebilir. İnsanda oluşan öfke duygusunu, yeni başlayan bir yangına ve binicisine boyun eğmeyen atın durumuna benzeten Belhî, yangını yayılmadan söndürmek, atı asileşmeden dizginlemek gerekir, diyerek öfkeyi de akıl kuvvetinin gücünü kullanarak ilk çıktığı anda bitirmek gerektiğini söyler. Zaten insan, öfkesi yüzünden başına gelenleri düşünecek olsa yeniden aynı duruma düşmekten imtina edecektir.⁵³ İnsanın kendisi için daha faydalı olan şey, endişe ve aşırı öfke halindeki nefsinin teskin etmesi ve yapmak istediği şey için öfkesinin dinmesini beklemesidir. Belhî, bilge krallardan birine ait şu veciz ifadenin meseleyi izah ettiğini söyler: “Mâlik olduğum kimseye ne diye öfke duyayım! Mâlik olmadığım kimseye ne diye öfke duyayım!”⁵⁴

İnsanın, öfkelenildiği kişilerin kendisinden aşağıda aciz ve muhtaç olduklarını düşünmesi de öfkeyi yenmede kullanılabilecek bir yöntemdir. Özellikle yöneticilerin ve reislerin öfkesini yenmesinde bu yöntem faydalıdır. Ruh-beden ilişkisi konusunda etkileşimcilik modeline uygun düşen bu fikirleri ile Belhî, aynı zamanda psikosomatik hastalıklar kavramına da vurgu yapmış olmaktadır. Bu hastalıkların başlaması ve devamı, klinik gözlemlerde de görüldüğü gibi, biliş, duygu ve fizyolojik semptomlar arasındaki sıkı ve sürekli ilişkiyle bağlantılıdır. Fizyolojik rahatsızlıklara yol açan bu bilişsel ve duygusal etkiler, günümüzde aşına olduğumuz “stres” kavramı ile karşılık bulur.⁵⁵

Nefse ârız olan bir diğer illet, korku ve onun ifrat şekli olan, insanı amansız hastalıklara sevk eden dehşet duygusudur. Bu duygu hali ruhun ve bedenin çok büyük hastalıklara yakalanmasına sebep olur. Panik haliyle insanın kanı sarı renge dönüşür, vücudu titrer, düşünme kuvvesini kullanamaz hale gelir. Ruh ile beden arasındaki dengeyi bozan dehşet halinin çeşitli tedavi yolları bulunur. İnsanın korktuğu şeylerin çoğunun kendisine zarar vermeyeceğine inanması, korktuğu şeyden kurtulacağını düşünmesi bunlardan bir tanesidir. Korku toprağın üstünde oluşan sis gibidir. Bunu yenince dağılır gider. Yine insanın kendisini güçlü kabul ederek, korkunun ancak zayıf insanların kusuru olduğunu düşünmesi de bir diğer çözüm yoludur.⁵⁶

Eşyanın hakikatini bilmemek korkuya sebep olan etkenlerden olduğu için, eşya hakkındaki bilgi korkuyu ortadan kaldırır. Daha önce savaş, ölü ve yaralı görmeyen yetişkin insanların görevlerinin başında böyle şeylere baktıklarında şiddetli bir korkuya ve büyük bir ürküntüye kapıldıkları görülür. Ancak bu kişiler savaşa katıldıkça ve savaş ehli oldukça, böyle şeylere bakınca duyulan korku azalır ve neredeyse hiç etkilenmezler.⁵⁷ Benzer örnekleri çoğaltan Belhî’nin, sıklıkla depresyon olan şehirlerdeki insanların bu korkuyu zamanla yendiklerine dair değerlendirmesi de dikkat çekicidir.⁵⁸ Nihai olarak Belhî’ye göre nesnelerden korkma ve dehşete kapılma hallerini azaltma adına en etkili çözümler, onların daha çok bilinmesi ve tanınmasıdır. İnsan, duyulması hoş karşılanmayan şeyleri duymaya ve görülmesi korkutucu olan şeyleri görmeye alıştırılmalı, nefis bunların meşakkatine alışıp aşına hale gelene dek defalarca maruz bırakılmalıdır. İnsanın bu meşakkate tahammülü, nefsi için bir eğitim halidir.⁵⁹

Belhî, insanın sahip olduğu korkuların çoğunun zararsız olduğunu ve korkuların büyük çoğunluğunun gerçek olmadığını bilmemiz gerektiğini söyleyerek bir bakıma bilişsel psikoterapilerdeki irrasyonel, mantıkdışı düşüncelere atıf yapar. Bu rahatsızlıktan kurtulmanın yolunun duyarsızlaşma kavramıyla ilgili olduğunu söyler.⁶⁰

Belhî’ye göre nefse ârız olan duygu hallerinden diğeri ise hüznün ve onun şiddetli hali olarak zuhur eden kaygıdır. Geleneksel kaynaklarda sıklıkla bunalım yerine hüznün kavramı kullanılır. Bunalım, derin varoluşsal sıkıntıyı, acıyı, intiharı, insan olmanın getirdiği ağırlığı, karanlığı çağrıştırırken hüznün, daha çok aslî vatana duyulan özlem, ayrılık, tanrıyla bir olma isteminin bir yansıması olarak karşımıza çıkar.⁶¹ Hüznün şiddetli şekli kaygı, insanın aile ve mal gibi sevdiği yahut bunların yerine geçen ve değer verdiği şeyleri kaybetmesinden kaynaklanır. Bu hale düşen kişi yüzünü tokatlamak, saçını yolmak, bağırarak, elbiselerini yırtmak gibi delilik belirtisi davranışlar gösterir. Kaygı hali gösteren bu kişiler, telafisi zor, tedavisi güç birtakım bedenî hastalıklara yakalanırlar.⁶² Bu hastalık insanın kalbinde bir yer işgal ederse

⁵³ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 456-460.

⁵⁴ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 466.

⁵⁵ Aaron T. Beck, *Bilişsel Terapi ve Duygusal Bozukluklar*, çev. Veysel Öztürk - Aysun Türkcan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 183-194.

⁵⁶ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 474-476.

⁵⁷ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 478-480.

⁵⁸ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 480-484.

⁵⁹ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 486.

⁶⁰ Gürsu, “İslam Düşünürlüğü Belhî’nin (849-934) Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, 288-290.

⁶¹ Gürsu, “İslam Düşünürlüğü Belhî’nin (849-934) Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, 290-291.

⁶² Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 448-452.

sağlığa zarar verir. İnsan ruhu, etrafını aydınlatan bir nur iken, kaygı halindeki ruh tutulmuş bir güneşe dönüşür.⁶³

Belhî, üzüntünün önceden ortaya çıkan olumsuz bir duruma karşı beslenen duygu olduğunu, korkunun ise geleceğe yönelik bir endişe olduğunu söyler. Bu duygular insanın ruh-beden dengesini olumsuz etkilemekle beraber bir faydası vardır ki o da insanı dirençli yapar ve ahiret yurduna hazırlar. Böylece Belhî, hocası Kindî'nin üzüntü konusundaki görüşlerini benimsemek suretiyle üzüntüyü, psikolojik acıların bir çeşidi olarak kabul eder. Malum olduğu üzere Kindî, sevilen bir şeyin kaybedilmesinin yol açtığı üzüntünün tedavisinin hırs, haset, açgözlülük gibi olumsuz psikolojik süreçlerden uzak durmakla; belli ahlâkî tedbirler almakla ve maddî ihtiyaçlarımızı azaltmakla mümkün olabileceğini söylemekteydi.⁶⁴

Üzüntü ve kaygıya maruz kalanlarda, hayatları hakkında olumsuz düşüncelere sahip olma, korkulmaması gereken şeylerden korkma, bütün işlerine olumsuz yaklaşma gibi özellikler gözlenir. Bu noktadan hareketle Belhî, üzüntü ve aşırı hali kaygı hastalığının insana zararlarını açıklamak için Kur'an'daki "onlara ne bir korku vardır ne de üzülmeler." (Yunus, 62) âyetini örnek vererek tıp ve ahlâk arasında kurmak istediği ilişkiye dinî bir temellendirme yapmak ister. Burada Allah, korku ve üzüntü kavramları ile bu insanların sevdikleri her şeyin ellerine geçeceğini ve hoşlanmadıkları her şeyin de zâil olacağını belirtmiştir. Belhî'ye göre dünya, üzüntü ve korkunun tamamen ve de her yönüyle ortadan kalkacağı bir yer değildir. Bu sebeptendir ki ahiret yurdunun mükemmelliği özellikle vurgulanmıştır.⁶⁵

Üzüntüyü, sebebi bilinen ve bilinmeyen şeklinde bölümlendiren Belhî, sebebi bilinen üzüntünün, arkasında yatan etkin sebebin bilinmesinden dolayı kolayca tedavi edilebileceğini ama sebebi bilinmeyen ve insanın içinde bir anda zuhur eden üzüntülerin tedavisinin zor olduğunu ileri sürer. Sebebi bilinmeyen hüznün, bedenî tıbbın ölçümleri ile tespit edilebilir. Mesela kanın saflığının azlığı, soğuk olması ve yoğunluğunun değişmesi üzüntünün etkisinden dolayıdır. Biyolojik olarak kanın boşaltılması, ısıtılması ya da arıtılmasını sağlayan ilaçlar ve besinler bir nebze çözüm olabilir. Ruhsal olarak tedavisi, ruhun neşe ile doldurulmasıdır. Birisiyle konuşma, müzik dinleme gibi eylemler buna fayda verir. Sebebi bilinen üzüntülerden kurtulmak ise diğerine göre daha kolaydır. Burada Kindî'nin yöntemini izleyen Belhî'ye göre insanın nefsini eğitmesi ve başkalarının güzel nasihatlerini dinlemesi üzüntüyü yenmeye yardımcı olur.⁶⁶

Belhî'nin üzüntü ve bunun aşırısının kaygı olduğunu yukarıda açıkladığı ruhsal bozukluğun bugünkü tıp ve psikoloji bilimindeki karşılığı depresyon ve anksiyetedir. Günümüz psikoloji çalışmalarında da bir duygu durum bozukluğu olan depresyon, sevilen bir nesnenin kaybedilmesine yönelik bir tepki; bireyin kendisi, yaşantıları ve gelecekle ilgili düşüncelerinde olumsuz ve kötümser bakma olarak tanımlanmıştır.⁶⁷ Genel anlamda depresif bireylerin özellikleri sıralanırken; kendine, dünyaya, yaşadığı deneyimlere ve geleceğe yönelik olumsuz düşünceler taşıdıkları ifade edilmektedir. Kaygı ise daha çok "yarının faresinin bugünün peynirini yemesidir." sözüyle açıklanır. Bu örnek geleceğe yönelik kaygının ister rasyonel ister irrasyonel olsun bugünkü bedeni nasıl tükettiğini anlatmak için kullanılır.⁶⁸ Ayrıca Belhî, hariçten gelen bir yardım olan nasihati, ilaç tedavisinden daha etkili bulmaktadır. Nasıl ki bedenin şifası ilaçla karşılık buluyorsa ruhun şifası içten ve dıştan yapılan nasihatledir diyen Belhî'yi bu görüşünden dolayı psikoterapinin kurucularından saymak mümkündür.

Belhî'ye göre nefsin duçar olduğu son hastalık bugün obsesif kompulsif bozukluğa (OKB) denk düşen vesvese duygusunun insana verdiği zarardır ki bu, diğerlerine nazaran en tehlikeli olanıdır. Belhî vesveseyi insana en çok etki eden, ona eziyet veren ruhsal ve bedensel bir rahatsızlık olarak tanımlamaktadır. Vesvese insanı kalbinden vuran, hayatını çekilmez kılan amansız bir hastalıktır. Ruhsal kaynaklı vesvese diğer hastalıklara göre bedeni daha çok hasta eder.⁶⁹ Belhî, vesvesenin basit şekli olarak tanımladığı kendi kendine konuşmanın tedavi edilebileceğini söyler. Hatta bu hastalık bazen iyi bir hasletin dışı vurumu şeklinde bile kendini gösterebilir; bazen de korkulan şeylerden kaynaklı ortaya çıkar. Korkulan hallerin neticesinde uykuda ya da uyanırken halüsinasyon görmeler, uykuda kabuslar yaşamalar, karşılaşılan her durumda kötü niyet besleme gibi birçok ciddi hastalığın zuhur etmesine sebep olur. İnsanı vesveseye götüren süreç burada başlar.⁷⁰

⁶³ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 488.

⁶⁴ Ebû Ya'kûb el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulmanın Yolları*, çev. Mustafa Çağrı (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 51-81.

⁶⁵ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 490.

⁶⁶ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 492-494.

⁶⁷ L.R. Leahy, *Bilişsel Terapi ve Uygulamaları* (Ankara: Hekimler Yayın Birliği, 2004), 87.

⁶⁸ Gürsu, "İslam Düşünürlüğü Belhî'nin (849-934) Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi", 298.

⁶⁹ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 502.

⁷⁰ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 514-516.

Vesvese hastalığı şayet insanın fitratına bitişik ise bunda büyük bir tehlike yoktur. İnsanın mizaç yapısı, beden terkihi ve doğumundaki aslî hal dolayısıyla ortaya çıkan bu vesvese, çokça ârız olması ve peş peşe vuku bulması sebebiyle insanın tabiatı gibi olur. Bu tür vesvesenin yan etkisi bedende ağrıların ortaya çıkmasıdır. Tedavisi ilaçlarla veya insan kalbinin sükûn bulmasıyla olur.⁷¹ Belhî'ye göre insanın psikolojik tedavisi ne kadar önemliyse ilaçla tedavisi de o kadar önemlidir. İlaç, Allah'ın yaratıklarına fayda sağlamak için ilham ederek tesir ettiği bir ilâhî araçtır. İyileştirme hususunda ilaçla hastalık arasındaki ilişki, yemekle aç kimse arasındaki ilişki gibi veya susuzluğu giderme hususunda susuzla su arasındaki ilişki gibidir. Çünkü besini yaratan da ilacı yaratan da Allah'tır.⁷²

Belhî, vesvesenin vücutta etkin olmasını kara safranın baskınlığına bağlar. Safra, insan mizacını doğrudan etkiler ve onun ahlâkı ile sağlığı arasındaki ilişkide denge rolünü üstlenir. Mesela Belhî'ye göre kara safrası baskın olan insanlar şu özellikleri gösterirler:

"Aslı siyah mizaç insanda ona delâlet eden birtakım alametler vasıtasıyla bilinir. Bu alametler, insanın vücut yapısı itibarıyla sağlam kemikli, kuru sinirli, kuru ciltli, ağırkanlı, az saçlı, terkihi sıkı ve donuk renkli olmasıdır. Ahlâk itibarıyla ise huysuz, asık suratlı, daima başı öne eğik, çoğunlukla sessiz, yavaş hareketli ve çabuk sinirlenmesidir. Ancak sinirlendiğinde de gazabı hemen yok olmaz. Kindardır, zor razı olur, kasveti şiddetli, kendisi için değişen veya aleyhinde bulunan kimse için saf haline rücuu azdır."⁷³

Bu karakterin aksi yönündeki kişiler ise sarı safrası ve balgamı baskın olanlardır. Bunlar ince mizaçlı, sabırlı, sıcakkanlı insanlardır.⁷⁴

Belhî'ye göre vesvesenin kaynağı dışarıdan ise bu daha tehlikelidir. Çünkü o kişinin evrenle, varlıkla ve yaşadığı hayatla alakalı büyük sorunları vardır. Karakterini olumsuzluklar üzerine kurar. Bu hastalığa yakalanan kişi, gücü yettiği oranda hastalığından kurtulma yollarını aramalı; Allah'ın nefse ve bedene ârız olan her hastalığın devasını, her elemin şifasını yarattığına kesin olarak inanmalıdır.

"Allah insana toplumda kendi cinsinden olan kimselerle birlikte olma ünsiyetini yerleştirdiği için ona bunu sevdirmiş ve himmetini bununla sınırlandırmıştır. Ünsiyetin, gam ve hüznü teselli etmesini ve insanı ferahlatmasını sağlamıştır."⁷⁵

Vesveseyi tedavi etmek için insanlarla konuşmak, tek başına kalmaktan sakınmak, bir işle meşgul olarak kötü düşüncelerden uzak durmak, güzel düşüncelerle ruhu doldurmak insana yarar sağlayacaktır. Nasıl fizyolojik hastalıkların hükmü fizyolojik ilaçlarla tedavi edilmekse, psikolojik hastalıkların hükmü de psikolojik şifalarla tedavi edilmektir.⁷⁶

Belhî'nin vesveseden kurtuluş yöntemlerinden birisi olarak ortaya koyduğu nasihat dinlemek, insanlarla konuşmak, hayatın olumlu tarafından bakmak gibi önerileri psikolojideki telkin yönteminin karşılığıdır. Bu bakımdan Belhî'nin psikolojik tıbbın İslâm dünyasındaki kurucularından, en hafif deyimiyle önde gelen simalarından birisi olduğu söylenebilir. Aynı şekilde onun, ruhî hastalıkları sadece bedenî tıp bakımından ele almaması, ruhun tedavi edilmesi ve ruh sağlığının korunması gibi hususlar için bedenî tıptan ayrı müstakil bir ruhânî tıp anlayışının olması gerektiğini düşünmesi, Belhî'nin ruhânî tababet anlayışını günümüzdeki psikoterapi kavramına çok yaklaşan bir şekilde anladığı sonucunu çıkarmak pekâlâ mümkündür.⁷⁷

Belhî, vesvese hastalığının etkin nedeninin kara safranın baskınlığı olduğunu söylemekle beraber bir diğer etken olarak da şeytanın insan üzerindeki etkisini gösterir. Ahlâk ve tıp arasında kurulan ilişkinin bir göstergesi olarak okunabilecek bu çıkarıma göre vesvese hastalığı ister safradan ister şeytandan gelsin onun tedavi yöntemlerinin en başında insanın varlık üzerine düşünmesi ve akletmesi gelir. Hakikatin bilgisi ile uğraşan kişinin kalbine suizan girmez. Var olan kötü düşünceler yerlerini hikmetli sözlere bırakır. Akleden insan Allah'ın bu alemde yarattığı her şeyin oluş ve bozuluşa tâbi olduğunu, her şeyin bir sebeple yaratıldığını bilir. Bu, âlemin üzerine tertip edildiği ilke olup süreklilik arz eden bir hükümdür. Böylece sebeplerinin hikmetine eren insana vesvese ve korkular hastalık olarak etki edemezler.⁷⁸

Vesvese hastalığının bugünkü ismiyle obsesif kompulsif bozukluğun oluşumunda sadece ruhsal süreçlerin değil, aynı zamanda bedensel rahatsızlıkların da etkili olduğu söylenmişti. Belhî'ye göre bu hastalığın kökeninde genetik yatkınlıkla birlikte çevresel unsurların etkisi de göz ardı edilemez. Korku

⁷¹ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 504-505.

⁷² Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 556.

⁷³ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 508.

⁷⁴ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 510.

⁷⁵ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 524.

⁷⁶ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 520-522.

⁷⁷ Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*, 141-145; Kaya, *Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ahlâk Felsefesi*, 81.

⁷⁸ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 534-540.

kaynaklı vesvesenin günümüzdeki karşılığı panik ataktır ki Belhî bunun için de çözüm önerileri sunmuştur.

Belhî, iyi düşüncelerin (hüsnüzan) galip gelmesini de vesveseye karşı çözüm yollarından biri olarak ileri sürer. İyi düşünce beslemenin kapısını açan anahtar Allah'ın hikmetini iyi anlamaktır. Dünyadaki kurulu düzene bakıldığında iyilerin kötülerden çok ve genel olduğunun görüleceğini söyler. Sağlam insanlar kör ve sağırlardan fazladır. Sağlıklı insanlar hastalıklı insanlardan fazladır. Varlıklı insanlar yoksun insanlardan fazladır. Yani iyilikler kötülüklerden fazladır. Bu da Allah'ın hikmetinin bir gereğidir. O halde böyle bir hayatta vesveseye düşmek akleden insanın yakalanacağı bir hastalık değildir. Zaten Allah yeryüzündeki bütün hastalıkların şifasını yaratmıştır. İlaçlarda, bitkilerde ve güzel bir dostta hastalıkların şifası vardır. Şifayı veren Allah'tır. O, bunun kanunlarını yeryüzüne işlemiştir. Bu bakımdan tıp sanatı ilâhî hikmetin bir sonucudur.⁷⁹

Belhî, dinin bir ilkesi olarak ahlâk ile insan fizyolojisinin bir ilkesi olarak tıp arasında kurduğu ilişkinin göstergesi kabul ettiği bu görüşünü açıklamaya şöyle devam eder:

"Yine Allah başka kullarına da tıp sanatının ihdas edilmesiyle ilgilenmeyi ilham etmiştir. Nazar ehli bir insan, tıp hakkında düşündüğünde bu ilmin ilk bilgilerinin sema tarafından vahiy yoluyla yahut vahiy yerine geçen ilhamla elde edildiğinden şüphe etmez. Bu sanatın kuvvetiyle söz konusu ilaçları şaşılacak ölçülerde ve latif kaynaklı miktarlarda terkip etmişler ve onları kendilerinden sonrakiler için kitaplarda ebedileştirmişlerdir."⁸⁰

Belhî hastalıktan korunmaya yönelik sebeplerin tam olarak gerçekleşmesi durumunda bile bunun yetmeyebileceğini zira bu tedbirlerin ancak Allah'ın dilemesi ve takdiri ile faydalı olacağını da tedavi yönteminin bir devamı olarak işaret eder.⁸¹

Belhî bu bölümde önemli bir hususa daha işaret etmektedir. Ona göre ruh sağlığı hakkında bahsedilen hastalıklar ve bunlara karşı üretilen yöntemler, tabiplerin beden rahatsızlıklarına yönelik ileri sürdükleri tedavi yollarını zikrettikleri kitaplarda değinmedikleri şeylerdir. Yani o dönemin tabipleri hastalığı bedenî bir illet olarak görmüşler, mevcut tıp anlayışlarında ruh sağlığı ve tedavi yollarına yönelik bir çözüm önerisi sunmamışlardır.⁸²

Mesâlih'in konu içeriğinin tamamında ileri sürülen ruh ile beden uyum içinde olması ana fikri, hastalığa yakalanmama ve hastalık durumlarında bunun tedavisinin buna uyum ile olabileceği sonucunu doğurmaktadır.⁸³ Bu bakımdan Belhî'nin, sağlığı sadece bedene has bir durum olarak görmeyip, tam manasıyla iyileşmenin ancak ruh ve beden dengesinin neticesinde gerçekleşeceğini ileri sürmesi önemlidir. İnsanın kıvamı ruh ve beden dengesiyledir. Ancak bu ikisi birlikte olursa insanın bekası düşünülebilir ki insana ait fiiller de bu sayede ortaya çıkar. Beden hastalanıp elem çektiğinde ve eziyet verici rahatsızlıklarla karşılaştığında bu durum ruhun kuvvelerini yerine getirememesine ve insanın kendisini endişelendiren, eziyete düşüren şeylerle başa çıkamamasına sebep olur. Ruhânî acıların üst üste gelmesi insanın bedenî hastalıklara yakalanmasına dahi sebep olabilir. Nasıl beden sağ ve selâmeti kan, iki safra ve balgamın içinde bulunduğu ahlâtın sakin olması, bunlardan herhangi birisinin harekete geçmemesi ve baskın gelmemesi ileyse, nefsin sağlık ve selâmeti de bu tür rahatsızlıklardan uzak olmasındadır.⁸⁴ O halde Belhî, insanla evren arasında bir ilişki kurmak suretiyle, insanın yaratılışına uygun yaşaması, Allah'ın evrende kurduğu düzene (sünnetullah) göre hayatını tanzim etmesinin neticesinde kendisine ârız olacak hastalıklardan korunacağını ileri sürer.⁸⁵ Anlaşılacağı üzere hem ruhî hem bedenî hastalıkların en genel sebebi, insanın, fitratının dışında bir hayat yaşama isteğidir. İnsan, nefesine hoş gelen ve zevk veren isteklerinin peşinden koştuğu müddetçe bu istekler onu tatminsiz yapacak, hayatın anlamını kaybetmesine neden olacak ve onu boşlukta dolaşan bir ruh hastasına dönüştürecektir. Bedeni çürüten istekler ruhu da tüketecektir. Ruhu güçlü olan, hikmetli bir hayat yaşayan insanlara hastalıklar musallat olduğunda onlar bu hastalıklara sebat ederler, fitratları sağlam olduğu için hastalığa galip gelirler. Onları iyileştiren gerçek güç tabip değil, sağlam fitratlarıdır.⁸⁶

Sonuç

Ruh ve beden birlikteliğinden müteşekkil insanın, ruhsal ve bedensel tepkilerini psikolojik ve ahlâkî bazı temeller üzerine bina ettiği görülmüştür. İnsanın ahlâkî yönünü, pozitif bilimler, psikoloji, psikiyatri ve fizyoloji gibi tıbbın alanlarından bağımsız ele almak oldukça güçtür. Öyleyse ahlâk ilminin

⁷⁹ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 552.

⁸⁰ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 554.

⁸¹ Tiryaki - Okuyucu, "Önsöz ve Giriş", 29.

⁸² Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 422.

⁸³ Bu konuda Belhî Gelen'den etkilenmiştir. Bk. Pierluigi Donini, "Psikoloji", *Galenos Kitabı*, ed. R.J. Hankinson (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 246-250.

⁸⁴ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 422-426.

⁸⁵ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 540-542.

⁸⁶ Belhî, *Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, 544-550.

konu aldığı iyilik, kötülük, fazilet, rezîlet ve bunlardan doğan sonuçlar ile insanın bedensel ve ruhsal gelişiminin neticesinde ortaya çıkan sonuçlar, yani tıp biliminin inceleme alanı arasında ciddi etkileşimin olduğu göz ardı edilemez bir husustur. Çalışmamız, bu etkileşimin verilerini Belhî'nin görüşleri çerçevesinde ele almış ve önemli sonuçlara ulaşmıştır.

Kökleri Hipokrat, Platon, Aristo, Galen ve oradan da İslâm dünyasında Taberî, Kindî gibi filozoflardan temellenerek gelen tıp biliminin mirası, Belhî ile beraber önemli bir ivme kazanmıştır. Belhî teorik tıbbın ve İslâm ahlâkının ilkeleri üzerinden yeni bir modelleme denemesi yapmıştır. O, ruhsal hastalıkların tedavisinde elde ettiği tespitleri ile beden ve ruhun yapı ve tedavi usulleri açısından farklılığını belirtmiş; beden ile uğraşan tıp bilimi yanında, ruh ile de uğraşan tıbbın gerekli olduğunu bilimsel bir metodoloji olarak teklif etmiştir.

Belhî'ye göre bedenin sağlığa kavuşması iki yolla elde edilir. Bunlardan ilki, bedenin mutedil bir ortamda yaşatılması ve korunmasıdır. Diğer bedenin, dört ahlâtın dengesine göre dizayn edilmesidir. Ruhun sağlığını muhafaza için yine iki yöntem ileri süren Belhî, bunlardan ilkini aşırılıklardan kaçınmak olarak belirler. Diğer ise, kalbin sükûnetidir. Eğer insan, küçük şeylere tahammül etmeye alışır ve ruhunu buna hazır hale getirirse karşısına çıkan daha büyük sıkıntılar ve dertler karşısında mücadeleci ve dirençli olur. İnsanın başına gelenlere tahammül edeceğine inanması ve kendine bu yönde telkin vermesi de ruh sağlığı için önemli bir dayanaktır. Böylece Belhî, beden ve ruhun birbirine etkisinin bir denge üzerine olması görüşünden hareketle ahlâk felsefesinde itidal, heyecan ve sükûn kavramlarını merkezi bir konuma yerleştirmiştir. Belhî, mevcut dengenin bozulmasına sebep olarak da öfke ve dehşet, korku ve endişe, üzüntü ve tasa, vesvese ve kendi kendine konuşma gibi hastalıkları göstermiştir. Bu hastalıkların altında, ruh kuvvelerini kontrolden çıkartan heyecan vardır. Bunların sükûn üzerine tekrar dengeye oturtulmasıyla insan sağlığına kavuşur. Yine insan her türlü aşırılıktan uzak durarak da itidal üzerine kalmak suretiyle sağlıklı uzun bir ömür yaşar.

Belhî, ruh-beden dengesini sağlamanın bir diğer yöntemi olarak telkini önerir. İnsanın kendi iç telkinlerinin faydalı olduğunu kabul etmekle beraber özellikle dışarıdan gelecek telkinlerin hasta kişilerce daha fazla kabul gördüğünü söyler. Buna kralların yanlarında terapi yapan hekimlerin bulunmasını örnek gösterir. Nasıl ki krallar, bedenî rahatsızlıklara yakalandıklarında kendilerini tedavi edecek tabiplerle irtibat halindeyseler kendilerine öfke, korku ve can sıkıntısı halinde yardım edecek filozoflarla da irtibat halinde olmuşlardır.

Tıbbın ve ahlâkın verilerini beraber değerlendirmeye tabi tutarak ahlâkı, bir tababet alanı olarak gören ve bunun neticesinde ruh ve bedenin hastalıklarının, insanın ruhsal ve bedensel yönünün birlikteliğini esas alan tedavi yöntemlerinin kullanılmasıyla çözümlenebileceğini savunan Belhî'nin *Mesâlih*'te ileri sürdüğü teklif, ahlâk ve tıp arasındaki ilişkiyi irdeleyen yeni çalışmalara ışık tutacaktır. Bu konuda hem İslâm ahlâk felsefesi literatürünün dahil edildiği hem de tıp ve tıbbın bir dalı olarak psikiyatri bilimi ile insan davranışlarını klinik ve toplumsal boyutuyla ele alan psikoloji bilimi literatürünün dahil edildiği disiplinler arası çalışmalar Belhî'nin teklifinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ağarı, Murat. "Ya'kûbî'nin Tarihinde Tıp ve Felsefe Bahisleri". *Eurasian Journal of Humanities Research /Avrasya Beşerî Bilim Araştırmaları Dergisi (ABBAD)* 2/1 (Temmuz 2022), 96-115.
- Ağören, Güler Cansu. "Aristotelesçi Melankoli Anlayışı Çağdaş Psikiyatriye Taksonomik Bir Bakış Açısı Sunabilir mi?" *Dört Öge* 12/23 (Haziran 2023), 97-116.
- Akgün, Özge. *Ebû Zeyd el-Belhî ve Ebû Bekir er-Râzî'nin Ruh ve Beden Sağlığına İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Alper, Ömer Mahir. *Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Âmirî, Ebû'l-Hasan. *Sonsuzluk Peşinde, Kitâbu'l-emed ale'l-ebed*. çev. Yakup Kara. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Aristoteles. *Problems*. çev. W.S. Hett. London: William Heinemann Ltd.; Harvard University Press, 1937.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Badri, Malik. *Abu Zayd al-Balkhi's Sustenance Of The Soul*. London: The International Institute of Islamic Thought, 2013.
- Balıkçı, Üsâme. "Prof.Dr. Malik Badri'yle Psikolojiyi İslamileştirme Katkıları Üzerine Bir Görüşme". *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 1/1 (Mart 2021), 139-152.
- Balkhi, Abû Zayd. *al-Masâlih al-abdân wa-l-anfus Sustenance for Bodies and Souls*. haz. Fuat Sezgin, (Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1984).
- Bayır, Emine. "Câhız'ın Ahlâk Teorisine Göre Mizacın Değişmesi ve Pratik Değeri". *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)* 20/1 (Haziran 2022), 438-465. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1080776>
- Beck, Aaron T. *Bilişsel Terapi ve Duygusal Bozukluklar*. çev. Veysel Öztürk - Aysun Türkcan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Basım, 2015.
- Belhî, Ebû Zeyd. *Mesâlihü'l-ebdân ve'l-enfus Beden ve Ruh Sağlığı*. çev. Zahit Tiryaki - Nail Okuyucu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Beyhaki, Ali b. Zeyd. *Tetimetü Sıvânî'l-Hikme*. Lahor: University of the Panjab Publications, 1935.
- Câlinûs. *fi Enne kuva'n-nefs tevâbi' li-mizâcî'l-beden*. Beyrut: Dirâsât ve Nusûs fi'l-Felsefe ve'l-Ulûm 'inde'l-'Arab, 1401/1981.
- Capelle, Wilhelm. *Sokrates'ten Önce Felsefe*. çev. Oğuz Özülgül. İstanbul: Pencere Yayınları, 2011.
- Donini, Pierluigi. "Psikoloji". *Galenos Kitabı*. ed. R.J. Hankinson. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Fink, David Harold. *Gerginlikten ve Öfkeden Çıkış Yolları*. çev. Zeynep Öztürk. Ankara: Alter Yayınları, 2009.
- Grendell, R.N. "Psychologic aspects of physiologic illness." *Psychiatric Mental Health Nursing*. ed. KM Fortinash. 709-724. St. Louis: Mosby Year Book, 2. Basım, 2000.
- Gürsu, Orhan. "İslam Düşünürlüğü Belhî'nin (849-934) Ruh Sağlığına Yönelik Görüşlerinin Modern Psikoloji Doğrultusunda Değerlendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Nisan 2016), 271-309. <https://doi.org/10.21054/deuifd.284620>
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Maârif Naşirun, 1999.
- Hankinson, R.J. "Doğa Felsefesi". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R.J. Hankinson. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- İbn Nedim. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İbn-i Sînâ, Ebû Ali. *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995.
- İshak, Huneyn. *Kütübü Câlinûs fi't-Tıbb Galen'in Tıp Külliyâtı Derlemeleri*. çev. Özcan Akdağ - Ahmed Mderaty. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023.
- İslâm Düşünce Atlası. "Ebû Zeyd Belhî". 23.05.2025. <https://islamdusunceatlası.org/ebu-zeyd-belhi/179>
- İslâm Düşünce Atlası. "İlmin Yarısı: İslâm Temeddününün Teşekkül Çağında Tıp Bilimi". 23.05.2025. <https://islamdusunceatlası.org/ilmin-yarisi-islam-medeniyetinin-klasik-doneminde-tip-bilimi>
- İslâm Düşünce Atlası. "Klasik Dönem Meşşâî Felsefede Ahlâk". 23.05.2025. <https://islamdusunceatlası.org/klasik-donem-ahlak-ve-siyaset-dusuncesi>
- Karaman, Hüseyin. *Ebû Bekir Râzî'nin Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Kaya, Mahmut. "Firdevsü'l-Hikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Ocak 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/firdevsul-hikme>
- Kaya, Umut. *Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kindî, Ebû Ya'kûb. *Üzüntüden Kurtulmanın Yolları*. çev. Mustafa Çağrı. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Kuşlu, Harun - Aydın, Metin. "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlaka Tesiri". *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. ed. Mehmet Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin. 9-24. İstanbul: Nobel Yayınları, 2016.
- Kutluer, İlhan. "Ebû Zeyd Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/belhi-ebu-zeyd>

- Kutluer, İlhan. "Câlinûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/calinus>
- Kutluer, İlhan. "İshak b. Ali er-Ruhâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-b-ali-er-ruhavi>
- Kutluer, İlhan. *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Leahy, L.R. *Bilişsel Terapi ve Uygulamaları*. Ankara: Hekimler Yayın Birliği, 2004.
- Mısırî, Mahmud. *ed-Dirâse mesâlihü'l-ebdân ve'l-enfûs li Ebî Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî*. Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-Arabî, 2005.
- Mutluel, Osman. "Ebû Zeyd el-Belhî'nin (850-934) Beden ve Ruh Sağlığı Eseri Bağlamında Birey ve Toplum Yaşamı Üzerine Ortaya Koyduğu Koruyucu Hekimlik Önerileri". *İslami Araştırmalar/Journal of Islamic Research* 33/3 (Eylül 2022), 819-842. <https://doi.org/10.62862/isar.2022-92354>
- Okuyucu, Nail - Tiryaki, Mehmet Zahit. "Önsöz ve Giriş". *Mesâlihü'l-ebdân ve'l-enfûs Beden ve Ruh Sağlığı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Olguner, Fahrettin. *Batı ve İslâm Dünyası'nda Eflâtun'un Timaios'u*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1990.
- Platon. *Timaios*. çev. Erol Güney - Lütfi Ay. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Râzî, Ebû Bekr. *Ahlâku't-tabîb*. çev. Hikmet Akpur. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Râzî, Ebû Bekr. *Ruh Sağlığı et-Tıbbu'r-ruhânî*. çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Ross, W. D. *Aristoteles*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Ruhâvî, İshak b. Ali. *Edebü't-tabîb*. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1985.
- Safedî, Selâhaddin Halîl. *Kitâbü'l-Vâfî bi'l-vefeyât*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1962.
- Saruhan, Müfit Selim. *İslam Filozofları ile Ruhsal Tıp*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Sevinç, Kenan. "Kişilikle İlgili Eski Kuramlar ve İnançlar". *Kişilik Din ve İnanç*. 43-64. ed. Kenan Sevinç. Bursa: Emin Yayınları, 2022.
- Sıddîki, Cevat. "Ebû Zeyd Ahmet El Belhî Düşüncesinde Birey ve Riyazet/Eğitim". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 82-97. <https://doi.org/10.30627/cuilah.809388>
- Taberî, Ali b. Rabben. *Firdevsü'l-hikme* (önsöz). Berlin: Matba'a-i Aftab, 1928.
- Taylan, Necip. "Alî b. Rabben et-Taberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-b-rabben-et-taberi>
- Toktaş, Fatih. "Büyük İskender Bağlamında Sahte Aristotelesçiliğin Âmirî'nin 'Es-Sa'âde ve'l-İs'âd'ındaki Yansımaları". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2016), 47-89. <https://doi.org/10.21054/deuifd.284945>
- Turhan, Kasım. *Din-Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür Âmirî ve Felsefesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Yakubî, İbn Vâzih. *Târîhu'l-Yakubî*. ed. Abdülemir Mühenna. 2 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadı, 2010.